

GRAD, INDUSTRIJA I ZDRAVLJE

Naracije lokalnoga stanovništva o koksari u Bakru

Robert Doričić

**Katedra za društvene i humanističke znanosti u medicini,
Medicinski fakultet, Sveučilište u Rijeci**

Nevena Škrbić Alempijević

**Odsjek za etnologiju i kulturnu antropologiju,
Filozofski fakultet, Sveučilište u Zagrebu**

Iva Rinčić

**Katedra za društvene i humanističke znanosti u medicini,
Medicinski fakultet, Sveučilište u Rijeci; Katedra za javno
zdravstvo, Fakultet zdravstvenih studija, Sveučilište u Rijeci**

Na primjeru koksare u Bakru zatvorene koncem 20. stoljeća, autori problematiziraju odnos industrije i grada sagledan iz perspektive lokalnoga stanovništva u suvremenosti. Rad kombinira polazišta urbanih studija, postindustrijske antropologije i studija javnozdravstvenih problema, a cilj mu je analizirati društvenu dinamiku i prijepore izazvane industrijalizacijom, kao i deindustrijalizacijom bakarskog područja. Autori se bave transformacijama koje politike i prakse (de)industrijalizacije izazivaju u ljudskoj svakodnevi u drugoj polovici 20. stoljeća. Fokus je na naracijama građana Bakra o utjecaju koksare na onečišćenje okoliša i kvalitetu života, ponajviše u zdravstvenom pogledu. Autori revaloriziraju pojam postindustrijskoga grada, propitujući što znači živjeti u gradu obremenjenom industrijskom prošlošću danas.

Ključne riječi: postindustrijski grad, industrijsko onečišćenje, zdravlje, koksara, Bakar

Uvod: istraživanja (post)industrijskoga grada¹

Međuutjecaji, srastanja i sudari grada i industrije, posebice promatrani iz postindustrijske perspektive, jedna su od najobrađivanijih tema u okviru urbanih studija (usp. Low 1996: 383). Kulturnoantropološke studije (post)industrijskoga grada redovito naglašavaju transformacije njihova odnosa, prožimanja i tenzije individualnih iskustava urbanoga života i njegovih društvenih, ekonomskih i političkih okvira na lokalnoj, nacionalnoj i globalnoj razini, kao i kulturna značenja i aproprijacije industrijskog krajolika (ibid.: 384). Temeljno polazište takvih radova jest problematiziranje

¹ Ovaj je rad nastao u sklopu projekta "Bioetički standardi urbaniteta. Grad kao okvir etike života (s posebnim osvrtom na Rijeku)", voditeljice Ive Rinčić (uniri-human-18-49), uz financijsku potporu Sveučilišta u Rijeci.

prefiksa post- koji nameće dilemu “što je sljedeće’ u različitim mjestima suočenim s društvenim, ekonomskim i ekološkim nasljeđima prethodnoga industrijskog razvitka, koja i nadalje utječu na sadašnje živote ljudi” (Vaccaro, Harper i Murray 2016: 2). Istraživači pritom raspravljaju o sljedećim problemima: što dolazi nakon industrijske ere, kako se postaviti prema nerijetko idealiziranoj i nostalgičarskim naracijama predloženoj lokalnoj prošlosti, kako se nositi sa strukturnim promjenama u urbanom tkivu i u svim porama društva prouzročenim padom industrije, s nezaposlenošću i prekarnošću, s napuštanjem i sužavanjem gradskih zona, kojim sredstvima stvoriti nove identitete građana i radnika, na koje načine uspostaviti novu normalnost u sadašnjosti; konačno, kojim strategijama ostvariti vizije bolje budućnosti, kako prenamijeniti grad i njegove prostore, kako oživotvoriti naracije nade (Ringel 2018: 1–30). Veliku pozornost pridaju arhitekturi postindustrijskog grada: “krajolicima industrijskog propadanja” i “mrtvim zonama” koje su ispražnjene od sadržaja, a ujedno kontaminirane u fizičkom, ali i simboličkom smislu, kao i njihovom eventualnom transgresivnom potencijalu (usp. Doron 2000; Mah 2008). Usporedo s istraživanjima propadanja industrijske materijalnosti, pojavljuju se i analize koje se usmjeravaju na procese proizvodnje i zaštite industrijske baštine i uspostavu mnemonijskih sustava vezanih uz industrijsku prošlost (Frisch 1998). Čest je fokus također na rekonstituciji i stvaranju “postindustrijskih zajednica”, na uplivu novih socio-ekonomskih poredaka na vrijednosne sustave i kulture rada u gradovima u transformaciji, na prilagodbama i lomovima u obiteljskom i društvenom životu (Nash 1989; Walley 2013). Uz to, u posljednjih desetak godina sve snažnije u obzor antropoloških istraživanja postindustrijskih gradova ulaze studije okoliša, učinci industrijskoga onečišćenja na bioraznolikost, kvalitetu života i zdravlje lokalnoga stanovništva, ali i doživljaji i emocije koje generira život u toksičnom okolišu (usp. Auyero i Swistun 2007; Little 2012; Walley 2013: 117–151).

Kad ovu problematiku sagledamo u hrvatskom kontekstu, uočavamo da se u novom tisućljeću sve više budi interes domaćih znanstvenika za teme industrijske prošlosti i restrukturiranja nekadašnjih industrijskih prostora. Ta istraživanja u obzir uzimaju specifičnost statusa industrije u socijalističkim društvima, a ujedno njezinu stigmatizaciju, propadanje i malverzacije u tranzicijskom razdoblju te prilagodbu novom političkom uređenju i neoliberalnom ekonomskom sistemu (usp. Pozniak 2013). U hrvatskoj se znanstvenoj produkciji tako postupno otkriva vrijednost industrijske baštine u smislu povjesničarske kontekstualizacije te povijesnoumjetničke, muzeološke i konzervatorske aktualizacije i reinterpretacije (Arčabić 2007; Paladino 2009; Špikić 2010). Postindustrijski realitet grada u fokusu je i bioetičke perspektive. Industrijska prošlost grada Bakra, kao i danas aktivno postrojenje Termoelektrane Plomin na istočnoj istarskoj obali, bili su razlogom zbog kojeg su upravo te ekološki osjetljive lokalne zajednice bile uključene u projekt bioetičke standardizacije (Eterović i Doričić 2017; Miloš i Doričić 2017). Industrijsko je pak nasljeđe Rijeke, sagledano kroz prizmu suvremene urbane bioetike, poslužilo kao polazište za definiranje urbanih bioetičkih standarda (Ružić 2019: 167; Rinčić et al. 2020). Ipak, zasad su još rijetke studije poput one sociološke provedene u okolici Termoelektrane Plomin, kojom se u fokus stavljaju

percepcije lokalne javnosti o rizicima za okoliš, zdravlje i kvalitetu života koje donose takvi energetske i općenito industrijski projekti (Mišetić, Miletić i Smerić 2008).

Recentni zaokret prema bavljenju industrijskom baštinom vidljiv je i u području etnologije i kulturne antropologije. Ilustrativan primjer raznorodnih tema i pristupa domaćih istraživača navedenoj problematici predstavljaju radovi izloženi u okviru 11. hrvatsko-slovenskih etnoloških paralela i objavljeni u zborniku radova tog bilateralnog znanstvenog skupa, pod naslovom *Kulturna dediščina industrijskih panog / Industrijska kulturna baština* (Černelić Krošelj, Jelavić i Rožman 2011). Hrvatski su etnolozi i kulturni antropolozi u svojim tekstovima osvjetljavali potencijale koje revitalizacija nekadašnjih industrijskih postrojenja donosi u polju kulturnog turizma, kao i urbane regeneracije (Jelinčić 2011). Analizirali su zatim tretman “nepoželjne baštine”, odnosno umjetničkih tvorevina socijalizma u kontekstu postsocijalističke države i postindustrijskog grada (Potkonjak i Pletenac 2011), ali su i propitivali moguću “društvenu korisnost” suvremenih umjetničkih intervencija u industrijsku baštinu (Marjanić 2011). Pojedini su radovi značaju industrije u životima lokalnih zajednica i radništva pristupili sveobuhvatno, postavljajući u odnos ideologije, politike i ekonomske režime te ljudsku svakodnevicu i radničku kulturu, kako to na primjeru ugljenokopa na Labinštini radi Andrea Matošević (2011: 21). Drugi su se, pak, usmjeravali na specifična pitanja i probleme, primjerice na ulogu žena u industrijskom kontekstu te promjenu njihova položaja u suvremenosti, ponajprije u pogledu reimaginiranja lokalnih zajednica i njihove baštine (Nikolić Đerić 2011, 2020; Perić Kaselj i Mesarić Žabčić 2011).

Posljednjih se godina u domaćoj etnologiji i kulturnoj antropologiji zamjećuje i pojačan interes za proučavanje urbane postindustrijske svakodnevce. U tom polju prednjače radovi koji (post)industrijskim realitetima pristupaju iz polja kultura rada i njihovih transformacija u posttranzicijskoj Hrvatskoj (Senjković 2020). Pritom se posebna pažnja posvećuje nekadašnjim snažnim industrijskim središtima, a danas ekonomski devastiranim mjestima, poput Siska, koja se, sagledana iz perspektive nekadašnjih radnika, ispostavljaju kao postindustrijske ruine i žarišta nezaposlenosti, ali i kao mjesta zamišljanja novih budućnosti i nadanja (Potkonjak i Škokić 2013). Promotrene iz današnje perspektive, lokacije nekadašnjih utjecajnih tvornica nerijetko se uspostavljaju kao “uporišta društvenog sjećanja” (Ćurković 2020), kao čvorišta nostalgičnih naracija i praksi, ali i niše potencijala koje se mogu ponovno aktivirati transformativnošću i fleksibilnošću rada (Senjković 2020).

No, kulturnoantropološka istraživanja usmjerena na kvalitetu života u naseljima intenzivno industrijaliziranim u recentnoj prošlosti, na ekološke i javnozdravstvene probleme koje izazivaju industrijalizacijski i deindustrijalizacijski procesi, sagledani iz pozicije različitih društvenih aktera, u hrvatskom su kontekstu zasad sporadična i rijetka. Iznimku predstavljaju studije poput one koja prati prijepore u lokalnoj zajednici izazvane osnivanjem tvornice kamene vune Rockwool kod Pićna, izgrađene početkom ovog stoljeća (Matošević i Baćac 2015). Ovaj rad adresira upravo to nedovoljno istraženo područje u hrvatskoj etnologiji i kulturnoj antropologiji. Njegov je cilj analizirati urbanu problematiku promotrenu iz postindustrijske perspektive,

pri čemu se naglasak stavlja na percepciju kvalitete života, industrijskog onečišćenja, javnoga zdravlja te življene svakodnevice u (de)industrijaliziranom gradu koju stvara lokalno stanovništvo. Relevantnost takvih istraživanja proizlazi iz globalnih socio-ekonomskih trendova, ali i iz specifičnog tranzicijskog hrvatskog konteksta od devedesetih godina 20. stoljeća naovamo, koji karakteriziraju gašenje, napuštanje i prenamjena industrijskih postrojenja. Kulturnoantropološka istraživanja postindustrijskog grada mogu pritom protumačiti utjecaj koji izmijenjeni deindustrijalizirani krajolici imaju na društvene dinamike i postindustrijske zajednice življenja. Radom pružamo transdisciplinarne uvide u interakciju građana s njihovim postindustrijskim okolišem, s obzirom na to da dolazimo iz etnološkog i kulturnoantropološkog te biomedicinskog polja, a svoje spoznaje temeljimo na odabranoj studiji slučaja. Riječ je o sjevernojadranskom gradu Bakru, njegovoj industriji i njegovim stanovnicima.

Politike bakarske (de)industrijalizacije

Povijest naselja Bakar, osnovanog još u antičko doba, usko je povezana s razvojem lučkog prometa, brodogradnje, pomorstva i trgovine (Marochino 1982). Važnost bakarske luke porasla je u 18. stoljeću izgradnjom Karolinske ceste, prometnice koja spaja Karlovac i Bakar. Austrijska carica Marija Terezija proglasila je Bakar slobodnom lukom 1778. godine, a zatim iduće godine i slobodnim kraljevskim gradom. U prvoj polovici 19. stoljeća Bakar počinje gubiti primat nad susjednim konkurentskim gradom i lukom Rijeka, ponajviše uslijed izgradnje željezničke pruge Zagreb – Rijeka te propasti brodarstva na jedra, čime postupno postaje jednim od satelitskih naselja riječkoga područja (Vukmirović 1980: 48–50; usp. Doričić 2019: 8). Bez obzira na to, Bakar je još početkom 20. stoljeća bio propulzivan lučki, trgovački i pomorski grad, o čemu svjedoči i utjecajnost bakarske pomorske škole u nacionalnim okvirima (Bartulović i Tonžetić 2017; Stolac 1999). Građani su Bakra svoju egzistenciju ostvarivali radeći pretežno kao pomorci koji su, zajedno s nekoliko poduzetničkih obitelji, bili nositelji ekonomske snage grada. Ovisnost o ekološkim čimbenicima i orijentiranost na more u tom periodu manifestirale su se i razvijanim tunolovom u bakarskom području. Tim se urbanim ekonomskim silnicama od kraja 19. stoljeća priključuje turizam, čime se Bakar profilira u turističko odredište namijenjeno prvenstveno onoj kategoriji turista koja je, upravo uslijed onodobne kakvoće zraka i čistoće mora, koristeći talasoterapijski tretman liječila ili ublažavala simptome bolesti respiratornog sustava, osobito tuberkuloze pluća (Trnski 1885). Od javnozdravstvenih izazova s kojima se grad suočava u prvoj polovici 20. stoljeća, valja spomenuti epidemiju endemskog trbušnog tifusa 1937. godine, što je rezultiralo djelomičnom rekonstrukcijom kanalizacije u Bakru i podizanjem higijenskih standarda u domaćinstvima, pod vodstvom Odjela sanitarne tehnike Doma narodnog zdravlja Sušak (Emili 2001).

U 20. stoljeću na sjevernom dijelu Bakarskog zaljeva, na objema stranama uz gradsko naselje, grade se industrijska postrojenja. Proces industrijalizacije toga dijela

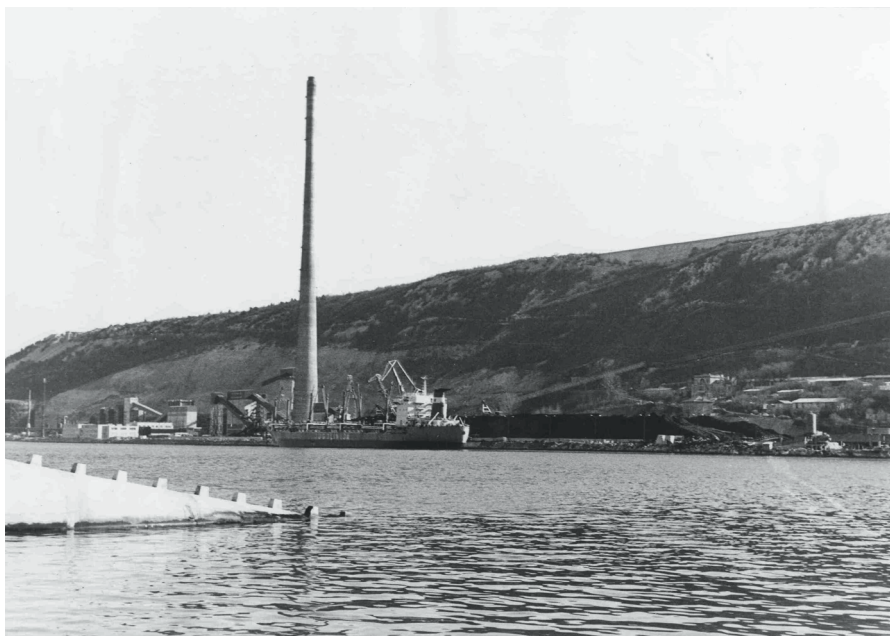
zaljeva, započet u prvom desetljeću 20. stoljeća, poseban intenzitet doživljava u desetljećima nakon Drugoga svjetskog rata, temeljem planiranog industrijskog razvoja grada Rijeke i njegove šire okolice uključene u tzv. Riječki prsten. Izgradnjom terminala za rasute terete u Bakru, zatim prenamjenom luke u uvali Bršica u Raškom zaljevu, koja je prethodno služila za utovar ugljena, a sada za ukrcaj drveta i stoke, kao i drugim infrastrukturnim projektima, riječka je luka početkom osamdesetih godina 20. stoljeća poprimila obilježja složenog lučkog sustava (Sić 1983: 58). Odgovarajući dijelom potrebama novih pogona te industrijske i transportne infrastrukture, u Bakarskom se zaljevu također modernizirala lučka infrastruktura, dok se u bakarskom zaleđu razvijala industrijska zona. Unutar bakarskog lučko-energetsko-industrijskog bazena tijekom 20. stoljeća bili su tako locirani: tvornica cementa (s. n. 1925), koju je na istoj lokaciji obale Goranin poslije zamijenila bakarska koksara, zatim čadara – pogon za proizvodnju čađe, a kasnije kisikana na području Podbok, Metrografički kombinat – pogon za proizvodnju industrijske i druge ambalaže, Rafinerija nafte Rijeka – pogon Urinj, Termoelektrana Rijeka I. (Doričić 2019: 14–18). Iz samog je popisa ovih kompleksa razvidno da je život grada i građana u socijalizmu snažno obilježavala bakarska industrija. Svim je tim proizvodnim, energetskim i transportnim sustavima nužno pristupati kao kompleksnoj mreži povezanih i međuovisnih gospodarskih subjekata, radnih mehanizama te političkih i društvenih čimbenika. No, jedna se industrija, svojim značajem na nacionalnom ekonomskom planu, brojem zaposlenih te sveobuhvatnim uplivom na urbani život, praktično i simbolički, profilirala u materijalizaciju i sinonim za industriju u gradu – to je bila bakarska koksara.

Prilog 1. Panorama Bakra s gradilištem koksare, ožujak 1977. godine (fotografirao Danko Grigić, Arhiva Konzervatorskog odjela u Rijeci, 67768/1-41521)

U komparativnu studiju za odabir lokacije koksare koju je 1970. godine izradio Metalurški institut iz Ljubljane bili su, osim Bakra, uključeni susjedni Bakarac, dvije lokacije u Istri, Plomin i Raša, zatim Sisak te Koper u Sloveniji. Kao prednosti Bakra prepoznate su blizina terminala za rasute terete kojim bi se dopremao uvozni ugljen za koksiranje, budući da Jugoslavija nije raspolagala osnovnom sirovinom, zatim razvijenost prometne infrastrukture (željeznica, luka) za transport koksa do domaćih potrošača u ondašnjoj državi, osobito za Željezaru Sisak i Željezaru Jesenice te za transport do stranih potrošača. Planirano je da se koks koristi i kao jedan od energenata za Termoelektranu Rijeka I. (Mavrović 1981: 2). Odluku o lokaciji koksare u Bakru donio je Metalurški kombinat Željezare Sisak 1971. godine, a tri godine kasnije započela je gradnja postrojenja i popratne infrastrukture. Proizvodnja koksa započela je koncem svibnja 1978. godine, uz plan da tvornica bude u pogonu neprekidno sljedećih 25 godina. Kompleks koksare obuhvaćao je 26 objekata. Kako bi se omogućio transport koksnog ugljena s druge obale Bakarskog zaljeva, od terminala za rasute terete do koksare izgrađen je tunel dužine 393 metra, smješten podvodno da se i dalje osigura nesmetan pomorski promet do gradske luke. Bakarsku luku i koksaru spajala je transportna vrpca za prijevoz ugljena duga 2 212 metara. Taj je kompleks u svoje vrijeme predstavljao jedan od vrhunaca onodobne industrijske arhitekture (Vukmirović 1980: 54; M. B. 1978). Njegov je dimnjak, visinom od 265 metara i epitetom jednog od najviših u Hrvatskoj, posve dominirao vizurom grada i čitavog zaljeva. O istaknutosti tog industrijskog projekta u državnim okvirima govori i činjenica da je koksaru pustio u pogon Jakov Blažević, predsjednik Predsjedništva Socijalističke Republike Hrvatske, na svečanosti u kojoj su također sudjelovali Vilim Mulc, predsjednik Skupštine općine Rijeka, Luka Brčilo, predsjednik kolegijalnog poslovnog organa SOUR-a Metalurškog kombinata Željezara Sisak i Miloš Petrović, direktor Koksare–Bakar (Barak 1978). Svojim kapacitetom od 850 000 tona proizvedenog koksa godišnje, bakarska je koksara u potpunosti namirivala potrebe Željezare Sisak, a dijelom je zadovoljavala potrebe i drugih jugoslavenskih željezara (Mavrović 1981: 2). Izvozom u inozemstvo pokrivala je troškove uvoza osnovne sirovine iz Sovjetskog Saveza i sa Zapada (Barak 1978). No, u javnom se diskursu često podcrtava kako je lokalnom stanovništvu koksara bila nametnuta izvana nakon što je Bakar prepoznat kao “najidealnije mjesto za novu veliku jugoslavensku koksaru” (Moravček 2013). Na političku podlogu čitavoga projekta, na njegovu koliziju s drugim privrednim granama i protivnost interesima građana uputila je retrogradno i Nada Andrić, prva žena na čelu grada Rijeke, u čijem je mandatu predsjednice Skupštine općine Rijeka koksara započela s radom pa se to postrojenje u lokalnom društvenom sjećanju nerijetko povezuje s njezinim imenom:

Koksara je bila državni projekt, čak i jednog dijela Riječana, ali ne moj, jer sam se opirala, rekla sam da sam dvadesetak godina gradila turistički Kvarner i sad ćemo to, oprostite na izrazu, zasrati koksarom, tim dimom. (HRT 2020)

Prilog 2. Cijev podvodnog tunela za transport ugljena (lijevo) i postrojenje koksare u završnim fazama izgradnje na suprotnoj obali zaljeva, siječanj 1978. godine (fotografirao Danko Grigić, Arhiva Konzervatorskog odjela u Rijeci, 69339/1-42922)

Otvaranje i rad koksare tako su odražavali šira političko-ekonomska strujanja te su bili mjesto sučeljavanja i pregovora različitih razvojnih strategija i privrednih planova, pri čemu su lokalne, regionalne (u smislu Kvarnera s centrom u Rijeci kao sjedištu tadašnje općine kojoj je pripadao i Bakar) i državne vizije grada nerijetko dolazile u suprotstavljene i neravnopravne pozicije. Bliske se tendencije, prijevori i ambivalentna stajališta mogu utvrditi prilikom gašenja ovog pogona, budući da se tim činom aktualizira pitanje nedefiniranih alternativnih urbanih politika i socio-ekonomskih orijentacija bakarskoga kraja, prekarnosti industrijskoga rada, kao i dalekosežnih ekoloških i javnozdravstvenih posljedica te mogućnosti njihove sanacije. Odlukom Vlade Republike Hrvatske od 4. rujna 1994. počinje proces zatvaranja koksare, uz obrazloženje negativnog utjecaja pogona na okoliš, a koji je okončan u rujnu iste godine.² Tijekom njegove radne povijesti duge 16 godina i 4 mjeseca u postrojenju je prerađeno 15 milijuna tona ugljena, proizvedeno je 11 milijuna tona koksa, 440 000 tona koksnog katrana i 5 milijuna kubičnih metara koksnog plina. Gašenjem koksare otvorilo se pitanje sudbine njezinih 450 dotadašnjih zaposlenika. Pritom je hrvatska vlada bivšim zaposlenicima koksare nudila program prekvalifikacije u zidare, tesare i varioce (Petković 1994). U zaštitu i osiguranje radničkih prava bivših zaposlenika uključile su se i sindikalne organizacije na državnoj razini. Voditelj županijskog odjela tadašnje Hrvatske unije sindikata Mladen Šimić smatrao je da će najveći dio bivših

² <http://www.koksar.hr> (pristup 19. 10. 2018.).

radnika visokoobrazovanog profila lako naći novo zaposlenje u drugim subjektima tadašnje riječke privrede, koja, prema njegovu tumačenju, ima gotovo najveću koncentraciju kemijske industrije u državi. Značajan problem predstavljao je pronalazak zaposlenja za administrativno osoblje koje je radilo u koksari (Valerjev 1994).

Većina je industrijskih objekata srušena odmah po zatvaranju koksare, dok je dimnjak srušen 2005. godine, tijekom šestomjesečne intervencije (Radović 2005). Posljednji su objekti predviđeni za rušenje uklonjeni 2010. godine, kada je ujedno provedena sanacija platoa na kojem se nalazio kemijski pogon koksare.³ No, iako zatvorena, bakarska koksara i dalje predstavlja djelatan čimbenik u rekreiranju lokalnih identiteta, u narativizaciji i problematizaciji gradske prošlosti i sadašnjosti te zamišljanju postindustrijskih budućnosti. Pritom u prvi plan dolaze lokalne predodžbe o onečišćenju, shvaćene u užem smislu rizika i štete počinjene po okoliš i zdravlje stanovništva, ali i u širem značenju stigmatizacije i društvene kontaminacije čitave zajednice opasnim onečišćujućim faktorom (Douglas 1984: 3). Upravo suvremene predodžbe i naracije o ekološkim i zdravstvenim učincima koksare, njezinu uplivu na način života stanovništva te njezinoj ulozi u urbanoj simboličkoj geografiji točke su analize u nastavku rada.

Prilog 3. Bakarski zaljev s gradom Bakrom, lukom i terminalom za rasuti teret (lijevo) i koksarom (desno), oko 1980. godine (Arhiva Turističke zajednice Grada Bakra)

³ <http://www.koksar.hr> (pristup 19. 10. 2018.).

Postindustrijska etnografija Bakra

U godini početka gradnje koksare u Bakru započela su ekološka ispitivanja na području Bakarskog zaljeva kako bi se odredio utjecaj industrijske proizvodnje na onečišćenje okoliša. Programi evidencije kvalitete zraka i zagađenja površinski aktivnim tvarima u zaljevu nedvojbeno su uputili na štetan učinak industrijskih postrojenja, a u prvom redu koksare, na ekološke uvjete u Bakru i okolici. Tako su na mjernim postajama na području Grada Bakra u razdoblju od 1977. do 2012. godine utvrđene prosječne godišnje koncentracije sumporovog dioksida ($50\mu\text{g}/\text{m}^3$) koje su bile više od preporučenih (World Health Organization 2000). Važno je naglasiti da se koncentracija polutanata zraka u Bakru nije smanjivala očekivanom dinamikom ni nakon zatvaranja koksare, što istraživači pripisuju promjenama u kemijskom sastavu lokalne atmosfere, meteorološkim uvjetima, kao i postojanju drugih industrijskih izvora u tom području (Doričić 2019: 41–44). Također su više od preporučenih prosječnih godišnjih vrijednosti ukupno istaloženih tvari evidentirane na mornoj postaji Bakar u razdoblju od 1979. do 1994. godine. Stručnjaci su takve vrijednosti doveli u izravnu vezu s emisijom iz koksare i terminala za rasuti teret (Mićović et al. 2010).

Istodobno, sustavno se pratio učinak onečišćenja okoliša na zdravlje lokalnoga stanovništva. Prva od takvih studija bilo je istraživanje provedeno u razdoblju od 1981. do 1982. godine među predškolskom djecom na širem području tadašnje Općine Rijeka, a koje je obuhvatilo i djecu s bakarskog područja. Istraživanjem je utvrđena pozitivna korelacija između onečišćenja zraka i akutnih respiratornih bolesti u toj populaciji (Alebić-Juretić 2011). Nadalje, koncem osamdesetih godina medicinska su istraživanja pokazala da su očne smetnje u radnika u proizvodnji koksa u velikom postotku posljedica promjene prednjeg segmenta oka povezane s radnim uvjetima (Pavićević, Frković i Vukelić 1989). U istom su razdoblju ispitivanja plućnih funkcija utvrdila snižene vrijednosti ispitanica nepušačica iz Bakra, što bi, prema pretpostavci provoditelja istraživanja, mogla biti posljedica izloženosti dugotrajnom onečišćenju zraka (Matković-Trošelj 1988). U razdoblju najintenzivnijeg industrijskog onečišćenja na području Grada Bakra utvrđen je porast prosječne dobno standardizirane stope smrtnosti od respiratornih bolesti (Doričić et al. 2018).

Brojne, dakle, prirodoznanstvene i medicinske analize upućuju na negativne ekološke i javnozdravstvene trendove pokrenute industrijalizacijom bakarskoga područja te posebice djelovanjem koksare. No, kako se lokalno stanovništvo nosi s posljedicama onečišćenja okoliša te rizicima po zdravlje članova zajednice? Kakve su njihove strategije suočavanja, propitivanja, prihvaćanja i/ili oponiranja tim trendovima? Kako je živjeti u toksičnom okolišu? Kako Bakrani narativiziraju svoj suživot s industrijom i, konkretno, s koksarom? To su pitanja koja nisu postavljena ni analizirana u dosadašnjim istraživanjima, a odgovori na njih mogu nam pružiti bitan uvid u društvene dinamike i način života u deindustrijaliziranim područjima. Upravo tu analitičku prazninu nastojimo zapuniti ovom postindustrijskom etnografijom Bakra.

U daljnjem ćemo tekstu stoga opisati i analizirati osobna iskustva i promišljanja lokalnoga stanovništva o životu u industrijaliziranom te potom djelomice deindustri-

jaliziranom Bakru, s posebnim naglaskom na kvaliteti života u urbanom naselju koje je u prošlosti bilo izloženo znatnom onečišćenju okoliša, i to iz industrijskih pogona u neposrednoj blizini grada. Riječ je o rezultatima terenskog istraživanja provedenog u Bakru u dva navrata, 18. i 25. rujna 2018. godine, i to tehnikom polustrukturiranih intervjua.⁴ U istraživanju je sudjelovalo pet osoba (tri kazivačice i dva kazivača). Kazivači i kazivačice od najranije dobi ili djetinjstva žive u Bakru, profesionalno ili kroz djelovanja neprofitnih organizacija participiraju u javnom životu lokalne zajednice. Raspon dobi kazivača i kazivačica bio je od 36 do 86 godina. S obzirom na to da su istraživanjem zahvaćena retrogradna sjećanja građana na razvoj i pad lokalne industrije profilirana nakon gašenja bakarske koksare, njih tretiramo kao podlogu za *postindustrijsku* etnografiju snažno obojenu kontekstom deindustrijalizacije tog područja, i u slučaju onih naracija koje se odnose na industrijsku prošlost Bakra. Intervjuima su obuhvaćena: osobna sjećanja ili sjećanja prenesena usmenom predajom na svakodnevnicu u Bakru u razdoblju do polovice 50-ih godina 20 stoljeća; naracije o početku intenzivne industrijalizacije na području Bakarskog zaljeva od 60-ih godina 20. stoljeća; predodžbe o onečišćenju okoliša i glavnim izvorima onečišćenja na području Bakarskog zaljeva; percepcija posljedica onečišćenja na zdravlje i funkcioniranje lokalne zajednice; iskustva življenja u Bakru nakon zatvaranja koksare 1994. godine. Naracije vezane uz sva ta tematska čvorišta, kako ćemo prikazati u nastavku rada, upućuju na živu prisutnost koksare u načinima na koje lokalni stanovnici doživljavaju svoj grad te život u njemu i u suvremenosti, više od dvadeset godina nakon njezina gašenja.

Prilog 4. Predvorje nekadašnje upravne zgrade koksare, danas poslovnog prostora, sa zidnim fotografijama izgradnje postrojenja i s vitrinom osvojenih pokala sa sportskih natjecanja zaposlenika koksare, 18. rujna 2018. godine (fotografirao Robert Doričić)

⁴ Intervjui su radeni u okviru istraživanja koja je realizirao Robert Doričić za potrebe izrade doktorskoga rada (Doričić 2019). Zahvaljujemo kazivačicama i kazivačima na susretljivosti i sudjelovanju u istraživanju.

Naracije lokalnoga stanovništva o industrijalizaciji i učincima koksare

U naracijama vezanim uz masovnu industrijalizaciju kraja, bilo da je riječ o autobiografskim sjećanjima ili pričama koje se prenose transgeneracijski, industrija, a pogotovo koksara, figurira kao neželjeni čimbenik nametnut izvana, s državnih i regionalnih pozicija moći. Redovito se ističe iznenadnost, brzina i korjenitost promjena prouzročenih galopirajućom industrijalizacijom Bakra i okolice – riječima tridesetogodišnje kazivačice: “[J]ednostavno su se [tvornice] počele slagat. ‘Kad je već to tamo, ajmo gurnut i ovo.’” Ekstenzivna industrijalizacija bakarskoga područja u desetljećima nakon Drugoga svjetskog rata u kazivanjima svih sugovornika uspostavlja se kao ključan vremenski graničnik koji odjeljuje “Bakar prije” – primorski grad koji se tradicionalno vezivao uz prirodne resurse tog kraja – od “Bakra poslije” – lokacije teške industrije, na što ukazuje sljedeći citat: “I onda je došao onaj vrag od koksare i promenil je va Bakru sve.” Većina se kazivača prisjeća prijepora, negodovanja i protesta koje je potaknula najava podizanja koksare, sa žaljenjem što lokalno stanovništvo nije iskazalo još veći, argumentiraniji i organiziraniji otpor tom projektu i njegovim inicijatorima. U tom se kontekstu višekratno spominje skup u bivšem bakarskom kinu na kojem je javno predstavljena lokacija buduće koksare te koji su obilježili teške riječi i gorljiva negodovanja okupljenih građana. Kao otjelovljenje (samo)volje vlasti u lokalnim sjećanjima funkcionira figura tadašnje predsjednice Skupštine općine Rijeka Nede Andrić, potpisnice odluke o lokaciji koksare, čiji su nastup na javnom predstavljanju projekta i kasnije djelovanje u lokalnome idiomu interpretirani riječima: “Vi morete odlučit ča god ćete, ali ona [koksara] će tu bit.”

Svi sugovornici naglašavaju da je omasovljenje industrije vrlo brzo počelo utjecati na kvalitetu života u Bakarskom zaljevu. Prljavština i zagađenje najčešći su pojmovi kojima su opisivali uplive tog procesa na njihov kraj i način života. Na pitanje koji je, prema njihovu viđenju, glavni izvor onečišćenja u Bakarskom zaljevu kazivači su davali različite odgovore. Mnogi su u tome koksari pripisivali primat, ali su ujedno isticali da se svi industrijski kompleksi na tom području trebaju promatrati kao cjelina kako bi se shvatili negativni uzročnici i posljedice industrijalizacije na život lokalnog stanovništva. Uz koksaru su se, kao znatni zagađivači, višekratno spominjali terminal za rasuti teret, rafinerija te iskrcajna luka za naftu i benzin gdje je, prema kazivanjima, na dnevnoj bazi gorivo curilo u more. Uz to, opisujući početke onečišćenja Bakra i okolice, sugovornik u pedesetim godinama napominje:

Tako da ne moremo mi baš govorit, iako mi niki ne volimo koksaru, ja je prvi ne volin, nisan nikad ni volel, ne moremo mi govorit da je baš koksara počela bit zagađivač, mislin, bila prvi zagađivač. Bila je prva čadara. Aš od čadare je bilo sve crno.

Onečišćenje čiji je izvor koksara najavila su, prema sjećanju kazivača, prije puštanja u pogon koksare dvojica inženjera koja su pratila strujanja ispušnih plinova s dimnjaka bakarske koksare, ocijenivši: “Bakru će smetati crnilo, ali smrad će smetati okolici

i celomu Gorskomu kotaru.” Predviđanja inženjera uskoro su se obistinila i postala dio bakarske življene svakodnevice. Na razmjere onečišćenja upućuje kazivanje koje se poziva na izračune geodeta prema kojima je godišnje jedan brod ugljena od 100 000 tona nestajao sa skladišta ugljena vezanog uz koksaru, i to na način da ga je raznosila bura ili bi ga kiša isprala u more. Ugljena je prašina, prisjeća se najstarija sugovornica, za burovitih dana prljala netom oprano rublje koje se sušilo vani na zraku, do te mjere da ga je nekad morala ponovno prati. Prašina se skupljala i na prozorskim staklima. Nakon brisanja prozorskih stakala bijelom krpom, na njoj je ostajao debeli crni sloj. Kazivači su isticali da je prašinom bila više zahvaćena ona strana zaljeva na kojoj je bila locirana koksara, pa tako i tom području bliži dio grada.

Kazivači vrlo živo opisuju negativne promjene krajolika koje su doživljavali u svom svakidašnjem okolišu senzorno i afektivno – promjene mirisa, okusa, boja redoviti su toposi kojima se sažima stvaranje industrijskoga grada. Jedna od slika transformiranog okoliša na koju upućuju sugovornici jest brdo prema Krasici koje je, zbog obližnjeg smještaja terminala za rasute terete, čitavo znalo biti crveno od boksitne rudače. Ta je rudača često završavala na moru, koje je od nje postajalo crvene i crne boje, a u naracijama se navodi da je ispod površine mora zasigurno tolika količina rudače koja bi odgovarala teretu dvaju brodova. Uz terminal za rasute terete, čađara, locirana na istoj obali zaljeva, također je uzrokovala onečišćenje mora. “To je bilo strašno. To vam je more ... To su plivali oblaci čađe po moru.” Plivanje u moru na čijoj je površini plutala masna čađa debljine dva prsta redovito se evocira u sjećanjima naših sugovornika. Za rada koksare u danima kada je puhalo jugo u gradu se osjećao smrad po sumporu, po gnjilim jajima, čega se sjećaju i najmlađi kazivači. Svi su se kazivači složili da je neugodan miris iz dimnjaka koksare više štetio okolnim naseljima: “po jugu su više ‘umirali’ na Krasice, Škrljevu, Praputnjaku, Meji i Kukuljanovu”. Prema navodima nekadašnjeg radnika koksare, smrad se manje osjetio u samom pogonu nego kad bi istog dana radnici otišli na užinu u mjesto Sveti Kuzam iznad Bakra.

Uz transformacije u okolišu, blizina industrije promijenila je i izgled ljudi te njihovo ponašanje, naročito higijenske navike. U sjećanje osamdesetogodišnje kazivačice jako se urezao izgled radnika u čađari: “Al ja se sjećan kad su ljudi s posla hodili [...] samo oči bi svetlele. I ako bi se nasmel malo si zubi videl, ko crnci.” Na neizostavno višekratno pranje i tuširanje u jednome danu upućuje kazivač koji je radio u koksari te ističe da, ako bi se propustio dvaput istuširati nakon posla – jednom u samom industrijskom kompleksu, a drugi put kod kuće – ujutro bi se probudio na jastučnici crnoj od industrijske prašine.⁵

Brojne su naracije zabilježene o utjecaju industrije, a posebno koksare, na zdravlje lokalnoga stanovništva. Kazivačica u osamdesetim godinama prisjeća se da je neprestano imala problema sa žuljanjem u očima u vrijeme dok je radila koksara. Također povezuje veću učestalost zloćudne novotvorine pluća s industrijskim čimbenicima, ali je svjesna da ona proizlazi iz kombinacije više uzroka: “jer je pušil, jer je pil, jer je puno delal”. Ipak, kazivači ističu da nema obitelji u Bakru i okolici koja nije

⁵ Za analizu taktika radnika pri snalaženju u ekstremnom industrijskom radnom okolišu, na primjeru rudnika u Labinu i Raši, v. Matošević 2007.

izgubila barem jednog člana zbog zloćudnih novotvorina. Također primjećuju da u gradu i okolici ima mnogo astmatičara, dok su ranije, za vrijeme intenzivnog rada industrijskih postrojenja, bile izražene plućne i srčane bolesti. Svi su oni svjesni da su uzroci tih bolesti višefaktorski. Isto tako, smrt mlađih ljudi, onih u dobi između 20 i 45 godina, pojedini kazivači povezuju s koksarom. Kakve je posljedice po zdravlje mogao za zaposlenike imati rad u koksari ilustrirao je jedan od kazivača:

Ljudi čim god bi našli neš bolje, bi šli, bi šli ća, jer to je bil strašno težak posal. Težak i opasan za zdravlje. Dat ću van jedan primjer. Mi bimo kupili novi kamioni, to one Tatre, to su građevinski kamioni, dosti jaki. Do šest meseci bi mu blatobran otpadal, aš bi sagnjilel.

Sugovornici se također slažu u ocjeni da nisu sve skupine zaposlenika bile jednako izložene negativnim učincima koksare, odnosno da je priroda poslova bila takva da su zaposlenici u uredima i uprava bili manje u doticaju s kontaminantima. Uz to, te su skupine imale bolji životni standard pa su za stanovanje mogle birati manje onečišćene lokacije. Tako pedesetogodišnji kazivač tvrdi da su rukovodeći ljudi bili svjesni toga da koksara može štetno utjecati na zdravlje zaposlenika, jer da tome nije tako, ne bi šefovima odjela, upraviteljima i inženjerima gradili kuće u Crikvenici. Sugovornici u industrijskom onečišćenju u pravilu vide razloge iseljavanja domicilnog stanovništva i pad cijena nekretnina.

Uz spomenute, u lokalnim se naracijama naglašava još jedna dimenzija kojom je koksara, i industrija općenito, promijenila društvenu dinamiku u Bakru i okolici. Već za vrijeme izgradnje koksare i neposredno nakon puštanja u pogon grad Bakar doživio je priljev velikog broja zaposlenika i njihovih obitelji koji su dolazili iz svih dijelova tadašnje Jugoslavije. Prema novodoseljenom stanovništvu u početku su stariji osjećali nepovjerenje dok se nisu bolje upoznali. Brzina i način integracije u život lokalne zajednice, prema riječima kazivača, ovisili su dijelom o sredini odakle su doseljenici dolazili te o njihovoj naobrazbi. Neki su se od njih brzo navikli na život u novoj sredini, tu stvorili obitelji i ostali živjeti u gradu i nakon zatvaranja koksare, dok su drugi otišli iz Bakra netom po zatvaranju koksare, u potrazi za poslom ili zbog nesnalaženja u zajednici. Priljev radnika i njihovih obitelji u grad imao je, ističu kazivači, pozitivne posljedice za gospodarstvo mjesta: "Puno ih je živelo na račun koksari, i gostione i mesnice i butige." Kazivači se prisjećaju da je na početku Domovinskog rata bilo obitelji iz istočnih republika nekadašnje Jugoslavije koje su noću napuštale Bakar. Njihovi se članovi zaposleni u koksari jednostavno nisu pojavili sljedećeg dana na poslu i u grad se više nisu ni vratili.

Gašenje industrije očima Bakrana

Sljedeći moment koji je u lokalnim predodžbama označen kao trenutak preokreta predstavlja zatvaranje koksare 1994. godine. Zabilježene naracije o djelomičnoj de-

industrijalizaciji bakarskog područja najčešće se usmjeravaju na dva segmenta: 1. na sjećanja o samom gašenju koksare i postupnoj dekonstrukciji postrojenja te učincima koje je prestanak proizvodnje i onečišćenja prouzročeno goksarom imao na bakarsku svakodnevicu i 2. na različite vizije postindustrijske, često neindustrijske budućnosti.

Prijelomnost tog trenutka u životu lokalne zajednice vidljiva je i iz činjenice da se svi kazivači točno sjećaju konteksta u kojem su čuli za zatvaranje tvornice. Pritom su uputili na oduševljenje kojim su stanovnici Bakra i okolice popratili tu vijest, a koju su, u teškim vremenima Domovinskog rata, tretirali kao svoju malu pobjedu i izboreno pravo na čišći životni prostor. Tridesetogodišnja je kazivačica reakcije građana opisala riječima: "Sjećam se da smo se svi tome veselili ko, eto mala djeca, ali dobro, mi i jesmo bili djeca, ali shvaćali smo šta to u biti znači." Jedan od sugovornika prepričao je kako zbog izbivanja na ratištu toga dana nije uspio ispuniti davno obećanje koje je dao sebi i svojoj obitelji:

Ja san njen [poznanicima zaposlenima u koksari] tih davnih dana rekal da ću ja kad se koksara bude zapirala, zaprla, zadnji dan delala, da ću ja poč va riječko kazalište iznajmit beli frak i cilindar i šećat se ispred koksare. Nažalost mi se to ni ispunilo.

S druge je strane zatvaranje postrojenja zabrinulo ondašnje radnike. Jedan od njih opisuje taj dan kao uzbunu, stanje alarmiranosti i dodatne neizvjesnosti u ionako nesigurnim vremenima. Osobito se to odnosilo na radnike doseljene iz Bosne i Hercegovine koji nakon zatvaranja koksare, u jeku rata u toj zemlji, nisu imali kamo otići, a mnogi od njih nisu Bakar osjećali kao svoj dom.

Nadalje, sugovornici živopisno prepričavaju proces restrukturiranja kompleksa koksare, akcije uklanjanja pojedinih proizvodnih i infrastrukturnih objekata, nestajanja sirovine i proizvoda iz krajolika, čišćenja platoa te sanacije zemljišta na kojem je koksara bila locirana. Kazivačima je posebno dojmljivo bilo rušenje dimnjaka koksare tijekom 2005. godine, kako zbog tehnološke zahtjevnosti tog zahvata tako i zbog simbolike tog istaknutog markera koji je čitav krajolik preoznačavao u industrijski prostor. Više je sugovornika uputilo na dugotrajnost i procesnost tog postupka, što se očituje i u sljedećem kazivanju: "I ta glodalica, kako smo je mi zvali, svaki dan smo gledali kako je on, koksarski dimnjak imao one crveno-bijele trakice, točno smo gledali jedna trakica manje. Evo sad smo na bijeloj, sad smo na crvenoj." Prije rušenja dimnjaka različiti su društveni akteri izražavali ideje kako bi se dimnjak mogao iskoristiti. Pritom se u javnom diskursu najčešće spominjala njegova upotreba u turističke svrhe, postavljanjem rotirajućeg panoramskog restorana. Istodobno su se javljale ideje o reindustrijalizaciji dimnjaka i čitavog kompleksa, njegovom prenamjenom u jedan od objekata buduće spalionice kemijskog otpada. Potaknuta tom inicijativom, 2004. je godine Ekološka udruga Eko Kvarner u Bakru organizirala prosvjedni skup u koji se uključilo tristotinjak stanovnika grada i okolice s ciljem sprečavanja "daljnjeg onečišćenja Bakra i za pronalaženje odgovarajućeg rješenja za dekontaminaciju bakarskog mora i tla" te protiveći se projektu spalionice (Hina xhšu ysp 2004). Projekt reindustrijalizacije kompleksa nekadašnje koksare nije zaživio, što je rezultiralo sveobuhvatnim uklanjanjem tvorničke arhitekture. Iako su neki od kazivača iskazali

slaganje s opcijom da se dimnjak iskoristi kao svojevrsna bakarska atrakcija, svi su izrazili zadovoljstvo njegovim konačnim rušenjem zbog bojazni da se na tom području ne ponovi gradnja nekog pogona neprihvatljivog građanima Bakra – riječima četrdesetogodišnje sugovornice: “jer taj dimnjak je bil svima trn va oko”.

Kazivači u svojoj okolini uočavaju pozitivne promjene koje povezuju sa zatvaranjem koksare, posebno one koje se odnose na ekološke uvjete. Više je njih povratak tuna u Bakarski zaljev protumačilo kao svojevrsnu potvrdu smanjenog onečišćenja mora, kako je obrazložila najmlađa sugovornica: “Tako da samim tim povratkom tuna se vraća vjera u prirodu i bolji život.”

No, pri intervjuima je naglašena svijest da zatvaranjem koksare nisu nestali svi onečišćivači u blizini Bakra. Među njima se posebno ističe terminal za rasute terete, gdje se zbog prekrcaja rudače i neadekvatnog zbrinjavanja viška onečišćuje more. U zraku je i dalje velika koncentracija čestica prašine, posebice za vjetrovitih dana, što stvara crni talog na objektima i zahtijeva konstantno čišćenje kućanstva, kako je pojasnila jedna od sugovornica: “Ja ću danas zapolne i jutre provest va čišćenju, aš je čera bila bura.” Godine 2017. Građanska inicijativa Za Bakarski zaljev i zaleđe BazZa organizirala je prosvjede kako bi, porukama poput “Stop ekocidu”, “Grad na moru bez mora”, “Imamo pravo na čisti zrak”, “Za čista pluća grada Bakra” i sl., uputila na zagađenje iz Luke Bakar (Gašpert 2017). Osim onečišćenja koje gradu donosi terminal za rasute terete, u zraku se i dalje može osjetiti neugodan vonj koji podsjeća na miris sumpora, a koji dolazi iz obližnje rafinerije Urinj: “[K]ad se koksara zaprla, vavek su povedeli da smrdi od koksare, sad zna preko noći Urinj smrdet da se ne more živet.”

Prilog 5. Prosvjed u Bakru protiv zagađenja iz bakarskog terminala za rasute terete, 24. lipnja 2017. godine (fotografirao Novi list/Marko Gracin)

Kakve su vizije Bakra kao postindustrijskog grada u budućnosti? S obzirom na to da sugovornici uz koksaru i industriju općenito vezuju pretežno negativne konotacije, bez obzira na ekonomsku dobit koju je ta privredna grana donosila kraju, većina idealni grad vidi kao neindustrijski. Više kazivača poželjnim smatra razvoj mjesta u turističku destinaciju koja posjetiteljima nudi interpretaciju bogate kulturne i povijesne baštine. U kontekstu prikaza prošlosti, smatraju da je važno adekvatno obilježiti i period kada je u Bakru postojala koksara. Obrazloženja zašto je to potrebno učiniti su različita: od onih da se radi o industrijskom pogonu koji je djelovao dvadesetak godina i snažno utjecao na način života u Bakru, preko tumačenja da bi tako bio vidljiviji kontrast između iznova oblikovane turističke destinacije i prethodne orijentacije grada, do zalaganja da se memorijalizaciji koksare pristupi kao podsjetniku kako se u tom kraju u skoroj budućnosti ne bi iznova dogodilo štogod slično.

Međutim, pojedini društveni akteri na industrijskoj dimenziji, samo moderniziranijoj i ekološki prihvatljivijoj, temelje i svoje projekcije urbane budućnosti. Takav je tretman suvremene bakarske industrije kao prokušanog gospodarskog resursa primjetan i u narativu gradske uprave. Tako je dugogodišnji bakarski gradonačelnik Tomislav Klarić za medije izjavio:

Nama u Gradu Bakru stanje u kojem se našla Koksara i njeni prostori postali su kočnica u realizaciji brojnih projekata koji su u paketu s prostorom Industrijske zone na Kukuljanovu i Škrljevu, zatim poslovnim zonama na Hreljinu te moderniziranom lukom za naftne derivate, kao i prostorom buduće marine, značili konačno ostvarenje vizije gospodarskog središta Hrvatskog primorja. Da smo iskusni u tome dokazuje činjenica kojoj svjedočimo u ogromnoj izgradnji u Industrijskoj zoni i sada već gotovo 4,5 tisuća novootvorenih radnih mjesta u ovom trenutku, dok se izgradnja nastavlja još većom dinamikom. (Gašpert 2019)

Pojedini su kazivači također izražavali mišljenje kako Bakar ne može biti “turistički raj” jer je oko njega previše industrije. Isticali su da je zagađenje i dalje dio gradskog realiteta, kako u smislu dugotrajnih posljedica koje je na okoliš ostavila zatvorena koksara tako i u pogledu onečišćenja iz postrojenja koja su i dalje u pogonu. Neki od njih ističu da onečišćenje ne treba sagledavati samo u materijalnom i ekološkom smislu već mu se treba pristupiti i šire, kao sveobuhvatnoj kontaminaciji zajednice, kako predočuje kazivanje tridesetogodišnje Bakranke:

[T]a stigma te industrijalizacije, te koksare stoji još dandanas, ko da maltene koksara pun gas radi. Tkogod sa strane dolazi u Bakar, prva asocijacija na grad mu je koksara: “Kako vam je bilo? Što je to bilo? Zašto je to tako?” Ko da je jedino koksara obilježila povijest Bakra [...] i da je Bakar počeo i završio s koksarom.

Prilog 6. Pogled na grad Bakar s platoa nekadašnje koksare, 18. rujna 2018. godine (fotografirao Robert Doričić)

Zaključak

Studija slučaja temeljena na predodžbama Bakrana o Bakru, o svakidašnjem životu u njemu te o osobnim i kolektivnim zamišljanjima urbanih budućnosti daje uvide u značenja koja lokalni stanovnici pridaju sintagmi postindustrijskoga grada. Njihove su naracije uputile na to da su sve te sfere, uključujući opise bakarske sadašnjosti i budućnosti, snažno obojane industrijskom prošalošću grada, poglavito onom vezanom uz djelovanje koksare, te njegovom kontaminacijom iz industrijskih izvora. Primjer Bakra pokazuje da post-stanje u pravilu nameće pitanje apostrofirano i u spomenutim teorijama postindustrializacije: “što je sljedeće”, odnosno koje su to nove ekonomske i društvene strategije i taktike privređivanja, korištenja okoliša i življenja (Vaccaro, Harper i Murray 2016: 2). No, ono nužno uključuje i retrospekciju, pogled u prošlost, pri čemu je građanima Bakra percepcije i vizije grada teško otrgnuti od industrijskog tereta koji lokalitet nosi, aproprirati ga na način da mu pripišu usmjerenja koja bi svoju polazišnu točku imala u drugačijim socio-ekonomskim odrednicama. Takva trenutna ukotvljenost u industrijsku bazu grada ima i svoju objektivnu argumentaciju: bakarski je krajolik tijekom dvadesetog stoljeća, a posebno u razdoblju nakon Drugoga svjetskog rata, sustavno preobražen u industrijski pa stoga materijalno, infrastrukturno i arhitektonski pruža podlogu za reindustrijalizaciju zatvorenih postrojenja. Isto se može reći i za dosadašnje poslovne i radne strategije – značajan dio stanovništva Bakra i okolice bio je zaposlen u sekundarnom (industrijskom) sektoru pa mu se reinstitucionalizacija industrijskog rada nadaje

kao prirodna orijentacija. Svi ti čimbenici u stvari sužavaju pogled na područje koje je blisko i poznato, koje je dijelom urbanog prostora, nasljeđa i svakodnevice te lokalnom stanovništvu otežavaju resemantizaciju grada i vlastitog lokalnog identiteta izvan industrijskih okvira. No, presudna odrednica koja onemogućuje da se Bakar kao post-grad promišlja bez industrijske komponente jest ona ekološka. Bez obzira na vizije koje građani mogu stvoriti (primjerice, onu koja Bakar bliske budućnosti konstruira kao razvijeno turističko odredište očuvanog ekološkog sustava), grad se i nadalje bori s posljedicama dugogodišnjeg i dubinskog onečišćenja. Mediji tako prenose nalaze Agencije za posebni otpad, prema kojima je utvrđeno “površinsko kemijsko onečišćenje, onečišćenje u uljnim i katranskim jamama te katransko i uljno onečišćenje dubljih slojeva zemlje. Pronađene su i tvari za koje se smatra da bi mogle biti kancerogene” (Hina xhšu ysp 2004). Tako se može zaključiti da, koliko Bakar kao postindustrijski grad određuju mogućnosti koje otvara prefiks post-, toliko ga određuju i postavke i ograničenja koja proizlaze iz “industrijskog”, odnosno iz učinka industrijalizacije toga kraja. U tom pogledu Bakar nije izniman ni u regionalnom ni u nacionalnom, a ni u globalnom kontekstu. Primjerice, studije koje se bave deindustrijalizacijom istočne obale Istre zatvaranjem labinskih rudnika, također prouzročenom smanjenim korištenjem ugljena i njegovih prerađevina kao energenata, upućuju na blisko “industrijsko nasljeđe” i postindustrijsku dezorijentiranost u smislu devastirane materijalnosti i krajolika, prekarijata među nekadašnjim radnicima, ugroženog zdravlja ljudi i sl. (Matošević 2011: 277–280).

Kontaminacija s kojom se suočavaju grad i građani jest, dakle, konkretne i mjerljive materijalne i ekološke prirode i ona umnogome sužava opseg mogućih i ostvarivih projekcija budućnosti. No, ona je ujedno, kako su istaknuli kazivači, simbolička i vrijednosna – riječ je o skupu predodžbi koje se uz grad vezuju u nacionalnim okvirima i šire. Mnogi su sugovornici taj set sjećanja, stavova i pristupa gradu definirali pojmom stigma, koju su pojašnjavali kao negativnu obojenost grada kokсарom i njome prouzročeni m zagađenjem te koja je primjetna i danas, više od dva desetljeća nakon njezina zatvaranja. Primarnom povezivanju Bakra s tim postrojenjem svjedočili su prilikom putovanja na području čitave nekadašnje Jugoslavije, pri kojima se u komentarima na mjesto iz kojeg dolaze koksara uspostavljala kao sinonim za grad i čitav bakarski kraj. Neki od kazivača stigm u su internalizirali i zbog koksare u prošlosti osjećaju sram ili nelagodu, kao i krivnju naspram svojih potomaka zbog činjenice da su ostali živjeti u Bakru i ondje podizali djecu. Sagledana kroz prizmu zagađenog grada, i lokalna se zajednica, pogledima izvana, ali i iznutra, određuje kao kontaminirana, u simboličkom smislu, pri čemu se industrijska prljavština transformira također u onu metaforičku, ali jednako djelatnu nečistoću koja prožima svaku poru društvenog tkiva (Douglas 1984). Sljedeća konotacija koju nosi zagađenje jest narušavanje zdravlja građana – zbog toga se lokalno stanovništvo nerijetko percipira, ponovno i u doslovnom i u prenesenom značenju, kao ranjiva zajednica izložena bolestima, kao skupina smanjenih šansi, kao eksperimentalna grupa kojoj se stalno iznova određuje rizik od raznovrsnih oboljenja. Takvim se predodžbama zajednici odriče mogućnost aktivnog odlučivanja i djelovanja, upravljanja vlastitom sudbi-

nom te zamišljanja drugačijih budućnosti. Naša studija u tom smislu navodi na zaključak koji su također istaknuli provoditelji sociološkog istraživanja među lokalnim stanovništvom koje živi u okolici Termoelektrane Plomin, uputivši "na nužnost da se u procesima prostornog planiranja i usmjeravanja razvitka traže takvi modeli koji će u lokalnom razvitku kao nulti uvjet afirmirati socijalnu i ekologijsku osjetljivost" (Mišetić, Miletić i Smerić 2008: 358). Pritom uviđamo prednosti primjene kvalitativne metodologije u provedbi takvih studija, koje nude dubinski uvid u predodžbe i procese potaknute (post)industrijalizacijom u lokalnim zajednicama.

Suživot s industrijom koncept je koji se među građanima tretira kao svojevrsno *lokalno znanje*. Kada sušiti rublje, kako plivati u zagađenom moru, čistiti svoje domaćinstvo, voditi brigu o svojem zdravlju i higijeni, što očekivati od određenih vremenskih prilika i vjetrova, koje rute odabirati pri prolasku gradom – odgovori na ta i mnoga druga, naizgled prozaična, ali vitalna pitanja ljudske svakodnevice predstavljaju korpus tacitnog znanja koje se stječe životom u Bakru te se transgeneracijski, usmenom predajom, prenosi i na naredne naraštaje. To se lokalno znanje ne svodi isključivo na naracije i na racionalizaciju njihova postindustrijskog stanja; ono je dubinski prožeto praktičnom, senzornom i afektivnom komponentom. Suživot s industrijom u Bakru ima svoje mirise i taktilne podražaje, obojen je doživljajima radne i življene stvarnosti, on se ostvaruje u onome što ljudi rade i poduzimaju. (Post)industrijsko stanje se utoliko može interpretirati i kao osjećaj mjesta (usp. Feld i Basso 1996). Suživot s industrijom može također potaknuti *lokalno djelovanje*: proteste, javne debate i aktivističke nastupe građana, borbu za pravo na grad i za alternativne urbane orijentacije. Prosvjedi se vezuju uz projekt koksare od samih njegovih začetaka, a uvelike su profilirani kao izraz otpora dominantnim razvojnim i ekonomskim politikama koje se nameću izvana, iz regionalnih i državnih centara moći, bez zbiljske mogućnosti građana da u njima interveniraju i procijene što je korisno za njih i njihov grad. Stanovnici Bakra i okolice pribjegavaju prosvjedima i u današnjici, kako bi skrenuli pozornost šire javnosti na onečišćenje kojemu su izvorište postojeća industrijska postrojenja. Oni su ujedno, barem u pokušaju, mehanizam preoznačavanja grada i građana odozdo, izraz su nastojanja da se lokalnoj zajednici – u javnom diskursu označenoj kao *kontaminiranoj, ugroženoj, ranjivoj* – dade glas i povrati agencnost.

LITERATURA

- Alebić-Juretić, Ana. 2011. "Air Pollution and Its Impacts. The City of Rijeka Case Study". U *Advanced Topics in Environmental Health and Air Pollution Case Studies*. Anca Moldoveanu, ur. Rijeka: InTech, 269–294. <https://doi.org/10.5772/20907>
- Arčabić, Goran. 2007. "Zagrebačka industrijska baština u Registru kulturnih dobara Republike Hrvatske. Pregled, stanje, potencijali". *Informatica museologica* 38/1-2: 22–29.
- Auyero, Javier i Debora Swistun. 2007. "Confused Because Exposed. Towards an Ethnography of Environmental Suffering". *Ethnography* 8/2: 123–144. <https://doi.org/10.1177/1466138107078630>
- Barak, M. 1978. "Koksara u pogonu". *Novi list*, 1. lipnja, 3.
- Bartulović, Željko i Jana Tonžetić. 2017. "Iz upravne povijesti Gradske općine Bakar 1914.–1918.". *Bakarski zbornik* 16: 183–208.

- Černelić Krošelj, Alenka, Željka Jelavić i Helena Rožman, ur. 2011. *Kulturna dediščina industrijskih panog / Industrijska kulturna baština. 11. vzporednice med slovensko in hrvaško etnologijo / 11. hrvatsko-slovenske etnološke paralele*. Ljubljana: Slovensko etnološko društvo.
- Čurković, Jozefina. 2020. "Radnička kultura kao uporište društvenog sjećanja. Primjer tvornice Dalmatinka u Sinju". *Narodna umjetnost* 57/1: 71–91. <https://doi.org/10.15176/vol57no104>
- Doričić, Robert, Tanja Čorić, Morana Tomljenović, Danijela Lakošelj, Amir Muzur i Branko Kolarić. 2018. "Mortality Characteristics of Two Populations in the Northern Mediterranean (Croatia) in the Period 1960–2012. An Ecological Study". *International Journal of Environmental Research and Public Health* 15/11: 2591. <https://doi.org/10.3390/ijerph15112591>
- Doričić, Robert. 2019. *Utjecaj industrijskog onečišćenja na obilježja smrtnosti na području Grada Bakra i Grada Malog Lošinja u periodu od 1960. do 2012. godine*. Doktorski rad. Rijeka: Medicinski fakultet Sveučilišta u Rijeci.
- Doron, Gil M. 2000. "The Dead Zone and the Architecture of Transgression". *City. Analysis of Urban Trends, Culture, Theory, Policy, Action* 4/2: 247–263. <https://doi.org/10.1080/13604810050147857>
- Douglas, Mary. 1984 [1966]. *Purity and Danger. An Analysis of the Concepts of Pollution and Taboo*. London, New York: Routledge, Kegan Paul Ltd.
- Emili, Hinko. 2001. "Sjećanja na rad Doma narodnog zdravlja Susak u razdoblju prije Drugog svjetskog rata". U *Zavod za javno zdravstvo Primorsko-goranske županije Rijeka 1900–2000*. Vjekoslav Bakašun, ur. Rijeka: Zavod za javno zdravstvo Primorsko-goranske županije, 147–164.
- Eterović, Igor i Robert Doričić. 2017. "EuroBioAct. New Paths of Integrative Bioethics". *Nova prisutnost* 15/3: 377–392. <https://doi.org/10.31192/np.15.3.6>
- Feld, Steven i Keith H. Basso, ur. 1996. *Senses of Place*. New Mexico: School of American Research.
- Frisch, Michael. 1998. "De-, Re-, and Post-Industrialization. Industrial Heritage as Contested Memorial Terrain". *Journal of Folklore Research* 35/3: 241–249.
- Gašpert, Sanja. 2017. "Grad na moru bez mora. Bakranima je dosta i traže da ih prestanu trovati". *Novi list*, 25. lipnja. https://www.novolist.hr/regija/grad-na-moru-bez-mora-bakranima-je-dosta-i-traze-da-ih-prestanu-trovati?meta_refresh=true (pristup 15. 3. 2020.).
- Gašpert, Sanja. 2019. "Bakru otvorena vrata jačeg razvoja. Završen likvidacijski postupak tvrtke Koksar d.o.o.". *Novi list*, 4. svibnja. <https://www.novolist.hr/rijeka-regija/rijeka/bakru-otvorena-vrata-jaceg-razvoja-završen-likvidacijski-postupak-tvrtke-koksar-d-o-o/> (pristup 15. 3. 2020.).
- Hina xšhu ysp. 2004. "Prosvjed protiv onečišćenja Bakra". *Indeks.hr*, 12. ožujka. <https://www.index.hr/vijesti/clanak/prosvjed-protiv-oneciscenja-bakra/191034.aspx> (pristup 15. 3. 2020.).
- HRT. 2020. "13. siječnja 2010. – Umrla Neda Andrić". *HRT Magazin*, 13. siječnja. <https://magazin.hrt.hr/572952/13-sjecnja-2010-umrla-neda-andric> (pristup 15. 3. 2020.).
- Jelinčić, Daniela Angelina. 2011. "Kultura kao lijek za propalu industriju". U *Kulturna dediščina industrijskih panog / Industrijska kulturna baština. 11. vzporednice med slovensko in hrvaško etnologijo / 11. hrvatsko-slovenske etnološke paralele*. Alenka Černelić Krošelj, Željka Jelavić i Helena Rožman, ur. Ljubljana: Slovensko etnološko društvo, 58–69.
- Little, Peter C. 2012. "Another Angle on Pollution Experience. Toward an Anthropology of the Emotional Ecology of Risk Mitigation". *Ethos. Journal of the Society for the Psychological Anthropology* 40/4: 431–452. <https://doi.org/10.1111/j.1548-1352.2012.01269.x>
- Low, Setha M. 1996. "The Anthropology of Cities. Imagining and Theorizing the City". *Annual Review of Anthropology* 25: 383–409. <https://doi.org/10.1146/annurev.anthro.25.1.383>
- Mah, Alice Anastasia. 2008. *Landscapes and Legacies of Industrial Ruination*. Doktorski rad. London: London School of Economics and Political Science.
- Marjanić, Suzana. 2011. "Umjetničke intervencije u industrijsku kulturnu baštinu ili na koji način nastaje društveno korisna umjetnost". U *Kulturna dediščina industrijskih panog / Industrijska kulturna baština. 11. vzporednice med slovensko in hrvaško etnologijo / 11. hrvatsko-slovenske etnološke paralele*. Alenka Černelić Krošelj, Željka Jelavić i Helena Rožman, ur. Ljubljana: Slovensko etnološko društvo, 98–111.
- Marochino, Ivo. 1982. *Grad Bakar kroz vjekove*. Bakar: Gradski muzej.
- Matković-Trošelj, Vilma. 1988. *Epidemiologija kroničnog bronhitisa kod žena na području Bakra, Krasice i Viškova*. Magistarski rad. Rijeka: Medicinski fakultet Sveučilišta u Rijeci.
- Matošević, Andrea. 2007. "Podzemna zajednica. Antropologija rudarenja i kultura podzemlja na području Raše". *Etnološka tribina* 30: 5–20.
- Matošević, Andrea. 2011. *Pod zemljom. Antropologija rudarenja na Labinštini u XX. stoljeću*. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku.
- Matošević, Andrea i Elis Baćac. 2015. "Kamena vuna prijepora. Suživot s tvornicom Rockwool na Pićanštini". *Etnološka tribina* 38: 139–149. <https://doi.org/10.15378/1848-9540.2015.38.08>
- Mavrović, Mirko. 1981. "To smo mi. Koksara u Bakru". *Koksara*, siječanj, 2–3.
- M. B. 1978. "Novi rekord u Bakru". *Novi list*, 31. svibnja, 3.

- Mičević, Vladimir, Ana Alebić-Juretić, Nada Matković i Goran Crvelin. 2010. "Dustfall Measurements in Primorsko-Goranska County, 1975–2008". *Arhiv za higijenu rada i toksikologiju* 61/1: 37–42. <https://doi.org/10.2478/10004-1254-61-2010-1952>
- Miloš, Maja i Robert Doričić, ur. 2017. *Europska bioetika na djelu. EuroBioAct: lista bioetičkih standarda za lokalnu zajednicu / European Bioethics in Action. EuroBioAct: A List of Bioethical Standards for Local Communities*. Rijeka: Sveučilište u Rijeci, Medicinski fakultet.
- Mišetić, Anka, Geran-Marko Miletić i Tomislav Smerić. 2008. "Lokalna javnost i energetski projekti u Hrvatskoj. Rezultati empirijskog istraživanja stavova lokalne javnosti iz okolice TE Plomin". *Socijalna ekologija* 17/4: 343–359.
- Moravček, Goran. 2013. "Bakarska koksara. Političko čudovište". *Fluminensia. Nepreusno vrelo*, 31. svibnja. <https://fluminensia.org/tag/bakarska-koksara> (pristup 15. 3. 2020.).
- Nash, June C. 1989. *From Tank Town to High Tech. The Clash of Community and Industrial Cycles*. Albany: SUNY Press.
- Nikolić Đerić, Tamara. 2011. "Tabacheine. Žene u duhanskoj industriji". U *Kulturna dediščina industrijskih panog / Industrijska kulturna baština. 11. vzporednice med slovensko in hrvaško etnologijo / 11. hrvatsko-slovenske etnološke paralele*. Alenka Černelić Krošelj, Željka Jelavić i Helena Rožman, ur. Ljubljana: Slovensko etnološko društvo, 274–286.
- Nikolić Đerić, Tamara. 2020. *Interseksijska analiza uloge i položaja rovinjskih industrijskih radnica u razdoblju 1872.–1970*. Doktorski rad. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- Paladino, Zrinka. 2009. "Zaštita zagrebačke industrijske baštine izradbom konzervatorskih elaborata Gradskoga zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirode u Zagrebu". *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske* 33-34: 147–172.
- Pavićević, L., A. Frković i M. Vukelić. "Promjene prednjeg segmenta oka u radnika u proizvodnji koka". *Arhiv za higijenu rada i toksikologiju* 40/4: 405–408.
- Perić Kaselj, Marina i Rebeka Mesarić Žabčić. 2011. "Žene i industrijska baština. Primjer 'Dalmatinke' Sinj". U *Kulturna dediščina industrijskih panog / Industrijska kulturna baština. 11. vzporednice med slovensko in hrvaško etnologijo / 11. hrvatsko-slovenske etnološke paralele*. Alenka Černelić Krošelj, Željka Jelavić i Helena Rožman, ur. Ljubljana: Slovensko etnološko društvo, 286–299.
- Petković, Nevenka. 1994. "Koksara je zatvorena". *Novi list*, 27. rujna, 5.
- Potkonjak, Sanja i Tomislav Pletenac. 2011. "'Neprikladna baština'. Kako s umjetničkim tvorevinama socijalizma u doba (poslije)tranzicije na primjeru Likovne kolonije Željezare Sisak". U *Kulturna dediščina industrijskih panog / Industrijska kulturna baština. 11. vzporednice med slovensko in hrvaško etnologijo / 11. hrvatsko-slovenske etnološke paralele*. Alenka Černelić Krošelj, Željka Jelavić i Helena Rožman, ur. Ljubljana: Slovensko etnološko društvo, 198–214.
- Potkonjak, Sanja i Tea Škokić. 2013. "'In the World of Iron and Steel'. On the Ethnography of Work, Unemployment and Hope". *Narodna umjetnost* 50/1: 74–95. <https://doi.org/10.15176/VOL50NO103>
- Pozniak, Kinga. 2013. "Reinventing a Model Socialist Steel Town in the Neoliberal Economy. The Case of Nowa Huta, Poland". *City and Society* 25/1: 113–134. <https://doi.org/10.1111/ciso.12009>
- Radović, Smiljana. 2005. "Srušen dimnjak koksare". *Novi list*, 11. studenoga, 3.
- Ringel, Felix. 2018. *Back to the Postindustrial Future. An Ethnography of Germany's Fastest-Shrinking City*. New York, Oxford: Berghahn Books. <https://doi.org/10.2307/j.ctvw04hp7>
- Rinčić, Iva, Robert Doričić, Sun-yong Byun, Chan Kyu Lee i Amir Muzur. 2020. "From Mere Urbanity to Urban Bioethical Standards. An Invitation to a Broadening of Bioethics". *Jahr. European Journal of Bioethics* 11/1: 143–158. <https://doi.org/10.21860/j.11.1.7>
- Ružić, Alen, ur. 2019. *Katalog znanja. Pregled znanstvenoistraživačkih i umjetničkih projekata Sveučilišta u Rijeci 2019.–2021*. Rijeka: Sveučilište u Rijeci.
- Senjković, Reana. 2020. "Sjećanje na tvornicu. Prošlost i sadašnjost industrije". *Narodna umjetnost* 57/1: 8.
- Sić, Miroslav. 1983. "Suvremene tendencije razvoja riječke luke s posebnim osvrtom na lučko-industrijske funkcije Bakarskog zaljeva". *Acta Geographica Croatica* 17-18/1: 55–65.
- [s. n.] 1925. "Mrtvi kapitali". *Sušački novi list* 1925/2. <http://dnc.nsk.hr/Newspapers/Default.aspx> (pristup 15. 3. 2020.).
- Stolac, Diana, ur. 1999. *Pomorska škola Bakar: 1849.–1999*. Bakar: Pomorska škola.
- Špikić, Marko. 2010. "Otkrivanje zagrebačke industrijske baštine". *Kvartal* 7/1-2: 27–29.
- Trnski, Bogoslav. 1885. *O morskome zraku i morskih kupeljih*. Zagreb: Tiskara "Narodnih novinah".
- Vaccaro, Ismael, Krista Harper i Seth Murray. 2016. "The Anthropology of Postindustrialism. Ethnographies of Disconnection". U *The Anthropology of Postindustrialism. Ethnographies of Disconnection*. Ismael Vaccaro, Krista Harper i Seth Murray, ur. New York, Abingdon: Routledge, 1–21. <https://doi.org/10.4324/9781315672311>
- Valerjev, Nela. 1994. "Svaki radnik 'Koksare' mora dobiti novi posao". *Novi list*, 26. rujna, 7.
- Vukmirović, Milan. 1980. "Bakar nekad i danas". *Geografski horizont* 26: 48–58.

- Walley, Christine J. 2013. *Exit Zero. Family and Class in Postindustrial Chicago*. Chicago: University of Chicago Press. <https://doi.org/10.7208/chicago/9780226871813.001.0001>
- World Health Organization. 2000. *Air Quality Guidelines for Europe*. Copenhagen: World Health Organization, Regional Office for Europe.

City, Industry and Health. Local Narratives about the Coke Plant in Bakar

Using the example of the coke plant in Bakar that was shut down at the end of the twentieth century, the authors discuss the relationship between industry and the city as seen through the contemporary viewpoint of the local inhabitants. The article combines the notions of urban studies, post-industrial anthropology and studies of public health issues to analyse the social dynamics and clashes caused by industrialisation and deindustrialisation in and around Bakar. The authors deal with the transformations in people's everyday lives caused by the politics and practices of (de)industrialisation in the second half of the twentieth century. The focus is on narratives from Bakar inhabitants related to the impact of the coke plant on environmental pollution and quality of life, primarily in terms of health. The authors re-examine the term "post-industrial city" and question what means to live in a town burdened by its industrial past.

Keywords: post-industrial town, industrial pollution, health, coke plant, Bakar